

Κοινωνικές τάξεις και ταξική πάλη

Ανδρέας Μοσχονάς*

Έχει περάσει περίπου ενάμιση αιώνας από τότε που διατυπώθηκε η ιστορική φράση: «Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων». Με τη διευκρίνιση μάλιστα ότι «η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις», με την έννοια ότι η κοινωνία ολόκληρη «όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δύο μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δύο μεγάλες τάξεις, που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μια με την άλλη: στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο» (Μαρξ και Ένγκελς, 1948).

Σήμερα, παρόλο που θρискόμαστε ακόμη στην εποχή της «σύγχρονης αστικής κοινωνίας», οι προβληματισμοί στα θέματα αυτά πληθαίνουν και τα ερωτήματα προβάλλουν αμείλικτα: Είναι οι σύγχρονες αστικές κοινωνίες, ταξικές κοινωνίες; Εάν ναι, ποια είναι η συγκεκριμένη κοινωνική δομή τους, και πως συγκροτούνται οι κοινωνικές τάξεις σ' αυτές; Υπάρχει στις κοινωνίες αυτές κοινωνικό υποκείμενο κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών; Εάν ναι, το υποκείμενο αυτό συμπυκνώνεται στην κλασική έννοια του «προλεταριάτου» και της «εργατικής τάξης» ή διαφοροποιείται από αυτή; Εάν όχι, ποια είναι η προοπτική κοινωνικών αλλαγών στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες;

Τα ερωτήματα αυτά ήρθαν στη σκέψη μου με αφορμή το σχετικό πρόσφατο βιβλίο του Ralph Miliband (1991) στο οποίο ο συγγραφέας διερευνά το θέμα της ταξικής πάλης στο σύγχρονο καπιταλισμό. Σε ότι ακολουθεί θα προσπαθήσω: α) να παρουσιάσω κριτικά τις κύριες θέσεις της ανάλυσης του συγγραφέα του βι-

---

* Ειδικός Επιστήμων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

θλίου αυτού, και θ) να τοποθετήσω την ανάλυση αυτή στο πλαίσιο του ευρύτερου επιστημονικού προβληματισμού για τις κοινωνικές τάξεις και την ταξική πάλη στο σύγχρονο καπιταλισμό.

I

A. Η ταξική ανάλυση, σύμφωνα με το συγγραφέα, σχετίζεται άμεσα με την ταξική πάλη και αντιπροσωπεύει την πιο χρήσιμη αναλυτική προσέγγιση για την ερμηνεία της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, η ταξική ανάλυση είναι μια μέθοδος ανάλυσης η οποία στηρίζεται στην πίστη ότι η ταξική πάλη βρίσκεται στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής από πολύ παλιά μέχρι σήμερα. Το αντικείμενό της γι' αυτό αφορά το περιεχόμενο αυτής της πάλης, τη μορφή την οποία παίρνει στις διάφορες ιστορικές συγκυρίες, τα ιδεολογικά στοιχεία κάτω από τα οποία διεξάγεται αυτή, το χαρακτήρα των πρωταγωνιστών, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι ταξικές σχέσεις γενικά επηρεάζουν την κοινωνική και πολιτική ζωή.

Έτσι το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι εύλογο: είναι ταξικές οι σύγχρονες αστικές κοινωνίες; Η απάντηση του συγγραφέα είναι καταφατική και στηρίζεται στην ανάλυση της ταξικής δομής των κοινωνιών αυτών. Από τη μια μεριά είναι η άρχουσα τάξη η οποία αποτελείται από δύο μέρη: την ελίτ εξουσίας που περιλαμβάνει την πολιτική ελίτ και την οικονομική ελίτ, και την αστική ή ανώτερη μεσαία τάξη που περιλαμβάνει τους επιχειρηματίες και τους επαγγελματίες που κατέχουν αξιώματα και γνώσεις. Αυτή η άρχουσα τάξη έχει για πηγή εξουσίας τον έλεγχο που ασκεί: στα κύρια μέσα παραγωγής, στους κρατικούς μηχανισμούς, και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Χαρακτηρίζεται δε από εσωτερική συνοχή ως αποτέλεσμα: του κοινού υλικού συμφέροντος των μελών της στη βάση ιδιοκτησίας, κοινωνικής θέσης ή εξουσίας, των κοινών τους ιδεολογικών πεποιθήσεων με επίκεντρο την πίστη ότι η ιδιωτική επιχείρηση αποτελεί τη βάση για κοινωνική και πολιτική πρόοδο, και του κοινού τους τρόπου ζωής.

Η ανάλυση αυτή του συγγραφέα έχει για επιστημονικό υπόβαθρο τις θέσεις των θεωρητικών των ελίτ εξουσίας, ιδιαίτερα εκείνων του C.W. Mills (1956), όπως ακριβώς και η προγενέστερη ανάλυσή του για το κράτος (Μίλιμπαντ, 1984). Στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική τάξη ορίζεται με κριτήρια όχι αποκλειστικά τη σχέση των μελών της με τα μέσα παραγωγής αλλά και τη θέση τους στο σύστημα εξουσίας και ελέγχου. Αυτό δημιουργεί έναν επιστημολογικό εκλεκτισμό για τον οποίο έχει γίνει εκτενής συζήτηση στο

διάλογο του συγγραφέα με τον Πουλαντζά (Πουλαντζάς και Μίλιμπαντ, 1984).

Αυτός ο εκλεκτισμός επιτρέπει στο συγγραφέα να εξετάζει τη σχέση μεταξύ κρατικής εξουσίας και οικονομικής εξουσίας ως σχέση «συνεταιρισμού» (partnership), και αυτό υπονοεί, στο Βεμπεριανό εννοιολογικό πλαίσιο, την ύπαρξη όχι σχετικής αυτονομίας του Πολιτικού αλλά απόλυτης αυτονομίας. Ο προβληματισμός αυτός αναφέρεται σε παλαιότερη εργασία του συγγραφέα (Miliband, 1985), καθώς και σε εργασίες άλλων θεωρητικών (π.χ. Μουζέλης, 1987: 330-341), και η όλη προσπάθεια είναι ανοιχτή για συζήτηση, κατά πόσο είναι πράγματι δυνατή επιστημολογικά η διαμόρφωση εννοιολογικού πλαισίου για το Πολιτικό ανεξάρτητα από τη λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας και τους περιορισμούς που αυτή επιβάλλει.

Η άρχουσα αστική τάξη έχει συχνά για στήριγμά της τη μικροαστική τάξη. Σύμφωνα με το συγγραφέα η τάξη αυτή, που από τη θέση της στην ταξική δομή θεωρείται «ενδιάμεση τάξη», αποτελείται από την παραδοσιακή μικροαστική τάξη (: μικροϊδιοκτήτες του αστικού χώρου) και τη νέα μικροαστική τάξη (: άτομα εξαρτημένης απασχόλησης που ασκούν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό εποπτική εργασία). Και τα δύο αυτά τμήματα ορίζονται αρνητικά, με την έννοια ότι διαφοροποιούνται από την αστική και την εργατική τάξη, και έτσι διαγράφεται μια «κοινότητα συμφερόντων» μεταξύ τους. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας που στο θέμα αυτό φαίνεται να ακολουθεί την αντίστοιχη ανάλυση του Πουλαντζά (1984), υπάρχουν στην πραγματικότητα εσωτερικές αντιθέσεις οι οποίες ωθούν σε πολιτικές διαφοροποιήσεις τις διάφορες μερίδες της μικροαστικής τάξης.

Ο κύριος ανταγωνιστής ωστόσο της άρχουσας αστικής τάξης είναι η εργατική τάξη. Σύμφωνα με το συγγραφέα η εργατική τάξη στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες αποτελείται από τα άτομα εκείνα που: το εισόδημά τους προέρχεται κυρίως ή κατ' αποκλειστικότητα από εξαρτημένη μισθωτή απασχόληση ή και κρατικές μεταβιβάσεις, το ύψος του εισοδήματος τοποθετεί τα άτομα αυτά στις χαμηλές εισοδηματικές ομάδες, η θέση τους στην εργασία και στην κοινωνία είναι τέτοια που δεν τους προσδίδει *εξουσία*. Με βάση τα κριτήρια αυτά, τονίζει ο συγγραφέας, η μεγάλη πλειοψηφία των ατόμων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες είναι άτομα που ανήκουν στην εργατική τάξη.

Ο ορισμός αυτός αναγκαστικά διαφοροποιεί το συγγραφέα από τους θεωρητικούς εκείνους που ορίζουν στενά την εργατική τάξη με κριτήριο την παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία (Που-

λαντζάς, 1984), και αυτό γιατί θεωρεί ότι είναι δύσκολο να διαφοροποιηθούν οι εργάτες σε σχέση με την παραγωγή υπεραξίας. Επίσης ο συγγραφέας φαίνεται να διαφοροποιείται από τους θεωρητικούς που προσπαθούν να ορίσουν την εργατική τάξη αποκλειστικά στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και με αναφορά στην ύπαρξη ή όχι αντιφατικών ταξικών θέσεων (Wright, 1985). Διαφοροποιείται ακόμη από τους θεωρητικούς που βλέπουν τη συγκρότηση της εργατικής τάξης μέσα από μια ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης κοινής εργατικής κουλτούρας και εμπειρίας (Thompson, 1963). Για το συγγραφέα, αν και η εργατική τάξη δεν περιορίζεται στα στενά όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά περιλαμβάνει και εργαζόμενους σε προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (Πρβλ. Resnich and Wolff, 1982), τα μέλη της έχουν κοινά συμφέροντα που ορίζονται σε σχέση με τη θέση που κατέχουν στο σύστημα παραγωγής, απ' όπου και διαμορφώνεται η συνείδησή τους. Έτσι, παρόλο που το κοινωνικό ον δεν ταυτίζεται με τη συγκεκριμένη ταξική θέση, υπάρχει ωστόσο δυνητικά μια άμεση συσχέτιση μεταξύ ταξικής θέσης και πολιτικής συνείδησης.

Στο πλαίσιο αυτό, τα καίρια ερωτήματα για το συγγραφέα είναι δύο: πρώτο, ο ακριβής χαρακτήρας της κοινωνικής τάξης (: εργατικής τάξης) και της ταξικής πάλης στο σύγχρονο καπιταλισμό· και δεύτερο, η προοπτική της ταξικής πάλης για την εργατική τάξη. Για την απάντηση αυτών των ερωτημάτων ο συγγραφέας κάνει απλή αναφορά στη *δομή* της εργατικής τάξης, ενώ δίνει έμφαση στους παράγοντες εκείνους *εκτός* της δομής της εργατικής τάξης που έχουν ιστορικά επηρεάσει τη δράση της. Αρχίζουμε με το δεύτερο σημείο και θα κλείσουμε προς το τέλος με το πρώτο.

Β. Η ταξική πάλη «από κάτω» διεξάγεται από το εργατικό κίνημα το οποίο περιλαμβάνει το συνδικαλιστικό κίνημα και τα εργατικά κόμματα. Αποτελεί θέση του συγγραφέα ότι ένα σχετικά μικρό μέρος του εργατικού κινήματος, τα ενεργά και δραστήρια στελέχη του, πρωταγωνιστούν στους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες και ότι οι κοινωνικές και πολιτικές οργανώσεις των εργαζομένων (: συνδικάτα και πολιτικά κόμματα) έχουν ιστορικά παίξει αποφασιστικό ρόλο στην πολιτική του εργατικού κινήματος και στη διεξαγωγή της ταξικής πάλης.

Συγκεκριμένα, τα σοσιαλιστικά κόμματα και τα σχετιζόμενα με αυτά συνδικάτα έχουν ιστορικά λειτουργήσει, στα πλαίσια του σχίσματος μεταξύ μεταρρυθμιστών (: σοσιαλδημοκρατών) και επαναστατών (: κομμουνιστών), με ένα διπλό στόχο: να προωθή-

σουν τα αιτήματα του εργατικού κινήματος, αλλά συγχρόνως να ελέγξουν τις εργατικές διεκδικήσεις. Γι' αυτό τα κόμματα αυτά έχουν ουσιαστικά αποτύχει να προωθήσουν *δομικές* αλλαγές αφού, στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας που αποφάσισαν να λειτουργήσουν, η ταξική πάλη δεν μπορούσε να υπερβεί τα όρια που επιβάλλουν συμβιβασμό, συνδιαλλαγή, συνεργασία και μετριοπάθεια. Έτσι, σε μια ιστορική συγκυρία αντικομμουνισμού και Ψυχρού Πολέμου, η ηγεσία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων αναγκάστηκε να στραφεί εναντίον της αριστερής πτέρυγας του δικού της κινήματος. Η απουσία λοιπόν δομικών αλλαγών, τονίζει ο συγγραφέας, δεν οφείλεται στη μετριοπαθή και μεταρρυθμιστική στάση των ψηφοφόρων, όπως υποστηρίζεται από άλλους αναλυτές (βλ. π.χ. Przeworski, 1985), αλλά στην απροθυμία της σοσιαλδημοκρατικής ηγεσίας να προωθήσει μεταρρυθμιστικά/επαναστατικά προγράμματα και στη δυνατότητά της να απο-ριζοσπαστικοποιήσει το εργατικό κίνημα.

Η στάση των κομμουνιστικών κομμάτων, από την άλλη μεριά, έχει παρουσιάσει σημαντικές διακυμάνσεις μεταξύ επαναστατικών και μεταρρυθμιστικών θέσεων. Συγκεκριμένα, οι επαναστατικές θέσεις του μεσοπολέμου άλλαξαν υπέρ μιας πρακτικής μετριοπάθειας και συμμετοχής στο σύστημα της αστικής δημοκρατίας κατά την περίοδο του Λαϊκού Μετώπου (1934/35), για να οξυνθεί ξανά η ιδεολογική αντιπαράθεση κατά τη μεγάλη περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, και να καταλήξουν αργότερα τα κομμουνιστικά κόμματα στην απεμπλοκή τους από το κλασικό δίλημμα «επανάσταση ή μεταρρύθμιση». Οι αλλαγές αυτές, τονίζει ο συγγραφέας, σε συνδυασμό με τις αντιθέσεις μεταξύ των ίδιων των κομμάτων της Αριστεράς, έχουν περιορίσει τον παιδευτικό ρόλο των κομμάτων αυτών και έχουν έτσι επηρεάσει αρνητικά την ταξική συνείδηση των ίδιων των εργαζομένων.

Η αμφισβήτηση της ικανότητας των παραδοσιακών εργατικών κομμάτων να προωθήσουν ουσιαστικές αλλαγές στην κοινωνία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση νέων κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων στα πλαίσια των νέων κοινωνικών κινήματων. Αλλά, σύμφωνα με το συγγραφέα, οι όποιες αλλαγές έχουν επέλθει στην κοινωνική δομή των σύγχρονων αστικών κοινωνιών δεν έχουν μετασηματίσει τις παραγωγικές σχέσεις του καπιταλισμού και συνεπώς τα νέα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως υποκατάστατο του παραδοσιακού εργατικού κινήματος. Με την έννοια αυτή το εργατικό κίνημα παραμένει ο κύριος φορέας κοινωνικών αλλαγών και γι' αυτό συνεχίζει να αποτελεί το στόχο των κυρίαρχων τάξεων και στρωμάτων.

Γ. Η ταξική πάλη «από πάνω» διεξάγεται από αυτούς που κατέχουν και ελέγχουν τα κύρια μέσα κυριαρχίας στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, δηλαδή από το κράτος και την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Σκοπός της είναι ο έλεγχος της ταξικής πάλης «από κάτω» έτσι ώστε να διατηρηθεί και να προστατευθεί το υπάρχον κοινωνικό σύστημα.

Η πρωταρχική κυψέλη της ταξικής πάλης, υπογραμμίζει ο συγγραφέας, είναι η ίδια η παραγωγική διαδικασία όπου οι εργοδότες ασκούν εξουσία και πιέζουν τους εργάτες με σκοπό να αυξήσουν τα κέρδη τους. Αλλά η τυπική εξουσία των εργοδοτών πρέπει να μεταφραστεί σε αποτελεσματικό έλεγχο, και αυτό γίνεται με δύο τρόπους: με την προσφορά στους εργάτες χρηματικών ενισχύσεων σε μισθούς ή κοινωνικές παροχές, ή και με την άσκηση πίεσης στους εργάτες στο χώρο δουλειάς και σε στιγμές απεργιών.

Στις απεργίες οι εργοδότες δέχονται βοήθεια από δύο πηγές: από την κοινωνία, και από το κράτος. Από την πρώτη, η βοήθεια προέρχεται από τις οργανώσεις των εργοδοτών, από ομάδες πίεσης που θεωρούν τις απεργίες καταστροφικές για το «καταναλωτικό κοινό» και το «κοινωνικό σύνολο», καθώς και από μεγάλη μερίδα του Τύπου που έχει τη δυνατότητα να διαπλάθει κατάλληλη «κοινή γνώμη» εναντίον των απεργιών. Το κράτος, από την άλλη μεριά, παρέχει βοήθεια στους εργοδότες στο όνομα της τήρησης του «νόμου και της τάξης», της εξασφάλισης των βασικών υπηρεσιών ή υπηρεσιών ασφαλείας, της αποφυγής της τालαιπωρίας «του κοινού», και της προστασίας του «δικαιώματος για εργασία» σε ότι αφορά τους απεργοσπάστες: αυτά είναι υπαρκτά πολλές φορές προβλήματα, αλλά η έκτασή τους διευρύνεται σκόπιμα με στόχο να επικαλυφθούν συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα για την προστασία των οποίων ενεργεί το κράτος. Το οποίο επιπρόσθετα διαμορφώνει το νομικό πλαίσιο με το οποίο ρυθμίζονται οι παραγωγικές σχέσεις και οι εργατικές διαφορές.

Γενικότερα, επισημαίνει ο συγγραφέας, το κράτος ασκεί τις λειτουργίες του με σκοπό να προστατεύσει το ισχύον καθεστώς και να προωθήσει τη συσσώρευση κεφαλαίου, και τα μέσα που χρησιμοποιεί συνδυάζουν τη συναίνεση με την καταστολή. Στο πρώτο, σημαντικό ρόλο παίζει η κοινωνική πολιτική καθώς και η ιδεολογία, που αποτελούν κρίσιμα πεδία ταξικής πάλης «από πάνω». Η ιδεολογική ταξική πάλη χρησιμοποιεί για μέσα τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και ιδιωτικά μέσα μαζικής επικοινωνίας, δίνει έμφαση στην προστασία της ιδιωτικής πρωτο-

βουλίας και της ατομικής ελευθερίας, και επιδιώκει να μετασηματίσει το ειδικό συμφέρον σε γενικό συμφέρον. Όταν δε αποτύχουν τα μέσα αυτά, το κράτος παρεμβαίνει με τους μηχανισμούς καταστολής με σκοπό να εξασφαλίσει την απαραίτητη κοινωνική συνοχή στη δοσμένη διάρθρωση εξουσίας.

Δ. Οι θέσεις αυτές για το ρόλο του κράτους έχουν αναλυθεί σε παλαιότερη εργασία του συγγραφέα (Μίλιμπαντ, 1984) καθώς και από άλλους θεωρητικούς του καπιταλιστικού κράτους (βλ. π.χ. Πουλαντζάς, 1985). Σημαντική ωστόσο είναι η προσφορά του συγγραφέα σε τούτη την εργασία στο ότι αναλύει τη διεθνή διάσταση της ταξικής πάλης ως στοιχείο της ταξικής πάλης «από πάνω».

Συγκεκριμένα τονίζει ότι στον εικοστό αιώνα αναπτύχθηκε διεθνώς μια ιδεολογική ταξική πάλη ως αποτέλεσμα της σοσιαλιστικής επανάστασης στη Σοβιετική Ένωση. Στα πλαίσια αυτής της αντιπαράθεσης, και με πρόσχημα το «Σοβιετικό κίνδυνο», νομιμοποιήθηκε πολιτικά από τις κυβερνήσεις των καπιταλιστικών χωρών, και κυρίως από τις Η.Π.Α. που μετεξελίχθηκε σε ηγεμονική δύναμη, η έννοια της *επέμβασης* ως μέσο ανατροπής του Σοβιετικού καθεστώτος και ελέγχου του ριζοσπαστισμού στις άλλες χώρες. Έτσι η ξένη επέμβαση γίνεται στοιχείο συμπληρωματικό στην εσωτερική ταξική πάλη με την έννοια ότι, ιδιαίτερα στις μη σοσιαλιστικές χώρες, αποτελεί μέρος της ταξικής πάλης «από πάνω» η οποία διεξάγεται από τις εγχώριες κυρίαρχες τάξεις.

Αυτή η επέμβαση μπορεί να είναι άμεση ή έμμεση με μέσα καθαρά οικονομικά, πολιτικοστρατιωτικά ή ιδεολογικά. Ιστορικά, όπως εξηγεί ο συγγραφέας, έχουν καταγραφεί οι ακόλουθες βασικές κατηγορίες ξένης επέμβασης. Κατ' αρχήν είναι η επέμβαση που έχει εκδηλωθεί σε αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπως οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Σκοπός της επέμβασης αυτής, που πήρε κυρίως τη μορφή οικονομικής βοήθειας, ήταν να στηρίξει συντηρητικές και γενικά φιλο-αμερικανικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις ενάντια στους ανταγωνιστές τους της Αριστεράς.

Όταν η προσπάθεια σταθεροποίησης φιλο-αμερικανικών και γενικά φιλο-δυτικών καθεστώτων με οικονομικά μέσα συναντούσε δυσκολίες τότε η εξωτερική επέμβαση έπαιρνε τη μορφή της ενθάρρυνσης και στήριξης αυταρχικών καθεστώτων ή και δικτατοριών, όπως η περίπτωση της Ελλάδας αλλά και άλλων χωρών του αποκαλούμενου Τρίτου Κόσμου. Αυτή η εξωτερική επέμβαση αποτελούσε και αποτελεί το μοναδικό μέσο στήριξης στην

εξουσία καθεστώτων των οποίων ο μοναδικός σκοπός είναι να εμποδίσουν την κοινωνική και πολιτική αλλαγή προς την κατεύθυνση βελτίωσης των συνθηκών ζωής των ασθενέστερων τάξεων και στρωμάτων. Έτσι η εξωτερική επέμβαση και στήριξη επιτρέπει στα εγχώρια κυρίαρχα στρώματα να αντιμετωπίζουν τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις με μέσα τη φυλάκιση, την τρομοκρατία, τα βασανιστήρια και αυτόν ακόμη το θάνατο.

Σε άλλες περιπτώσεις, όπου την εξουσία ανέλαβαν δυνάμεις με μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα το περιεχόμενο του οποίου θεωρήθηκε από τις Δυτικές κυβερνήσεις και κυρίως τις Η.Π.Α. ως συγκρουόμενο με τα οικονομικά, πολιτικά και στρατηγικά τους συμφέροντα, η εξωτερική επέμβαση απέβλεπε στη στήριξη των συντηρητικών δυνάμεων της αντιπολίτευσης με σκοπό την ανατροπή των καθεστώτων αυτών. Η παρέμβαση αυτή, που βρήκε εφαρμογή σε χώρες όπως, για παράδειγμα, το Ιράν (1953), η Γουατεμάλα (1954), η Βραζιλία (1964), η Χιλή (1973), στηρίχθηκε στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική πίεση αλλά και σε αυτήν ακόμη τη στρατιωτική στήριξη.

Εκτός από τις μεταρρυθμιστικές κυβερνήσεις, οι Η.Π.Α. και άλλες δυτικές χώρες έχουν έλθει αντιμέτωπες με καθεστώτα επαναστατικά, όπως της Κούβας και της Νικαράγουας, που θεωρήθηκαν πρόκληση για τις ΗΠΑ λόγω γεωγραφικής γειτνίασης. Η επέμβαση εναντίον τέτοιων επαναστατικών καθεστώτων παίρνει τη μορφή βοήθειας στις αντιπολιτευτικές/αντεπαναστατικές δυνάμεις που δρουν στο εσωτερικό των χωρών αυτών, δημιουργίας θυλάκων αντιπολίτευσης/αντεπανάστασης στο εξωτερικό, στήριξης εμφύλιου πολέμου, και γενικά χρησιμοποίησης κάθε μέσου – οικονομικού, πολιτικού, ιδεολογικού και στρατιωτικού– με σκοπό την εξασθένιση και ανατροπή των καθεστώτων αυτών.

Τέλος σε δύο περιπτώσεις, Κορέα (1950-1953) και Βιετνάμ (αρχές δεκαετίας του 1960-1975), η εξωτερική επέμβαση έχει πάρει τη μορφή ανοιχτού πολέμου, με όλα τα διαθέσιμα στρατιωτικά μέσα, με σκοπό τον έλεγχο και την ανατροπή κομμουνιστικών καθεστώτων. Αυτού του είδους η επέμβαση είχε καταστροφικές επιπτώσεις στις χώρες «υποδοχής», αλλά συγχρόνως δημιούργησε κοινωνικές αντιδράσεις και συμπλέγματα ενοχής στις Η.Π.Α., τη χώρα που έπαιξε τον πρωτεύοντα αν όχι αποκλειστικό ρόλο στις επιχειρήσεις.

Γενικά, σημειώνει ο συγγραφέας, όλες αυτές οι εξωτερικές επεμβάσεις είχαν για κίνητρο όχι τον υποτιθέμενο «Σοβιετικό κίνδυνο», αλλά την επιδίωξη των δυτικών κυβερνήσεων και κυρίως των ΗΠΑ να περιορίσουν και να αναιρέσουν κάθε ριζοσπα-

στική μεταρρύθμιση και επανάσταση.

II

Η προηγούμενη ανάλυση του συγγραφέα αναφέρεται στους παράγοντες εκείνους εκτός της δομής της εργατικής τάξης που έχουν ιστορικά επηρεάσει τη δράση της. Ο αντίλογος τώρα από άλλους αναλυτές επικεντρώνεται στη συσχέτιση της δράσης της εργατικής τάξης με την ίδια τη δομή της, με την έννοια ότι η ανεπάρκεια στην επαναστατική δράση της εργατικής τάξης θεωρείται στοιχείο *δομικό*, δηλαδή οφείλεται στην ίδια τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Συγκεκριμένα*, σε αρμονία με τις θέσεις θεωρητικών όπως ο Tourain (1981), Johnston (1986), και Hindess (1987), που απορρίπτουν ουσιαστικά την ταξική ανάλυση ως μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, ο Gorz υποστηρίζει ότι η ίδια η λογική του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας οδηγεί όχι στην ενίσχυση της ταξικής ενότητας και της ταξικής συνειδησης μέσα από τη δημιουργία του συλλογικού εργάτη, αλλά στον κατακερματισμό της εργασίας και στην αναπαραγωγή έτσι μιας ατομικοποιημένης μάζας εργατών (: μη-εργατών) μέσα από την εξαφάνιση του πολυτάλαντου-εργάτη: «Πάνω από έναν αιώνα, η ιδέα του προλεταριάτου κατόρθωσε να κρύβει τη μη πραγματικότητά της. Αυτή η ιδέα είναι σήμερα τόσο ξεπερασμένη όσο και το ίδιο το προλεταριάτο, γιατί στη θέση του συλλογικού παραγωγικού εργάτη γεννιέται μια μη-τάξη μη-εργατών, που προεικονίζουν, μέσα στους κόλπους της σημερινής κοινωνίας, μια μη-κοινωνία, όπου οι τάξεις θα καταργηθούν μαζί με την ίδια την εργασία και όλες τις μορφές κυριαρχίας» (Gorz, 1986: 101).

Αυτή η νέα κοινωνική πραγματικότητα απορρέει όχι από την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αυτών καθεαυτών, αλλά «από την κρίση του καπιταλισμού και από τη διάλυση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής του καπιταλισμού, κάτω από την επίδραση νέων τεχνικών παραγωγής» (Στο ίδιο, σελ. 101). Δηλαδή είναι το σύνολο των ατόμων που σε μια φάση κρίσης και αναδιάρθρωσης της παραγωγής έχουν χάσει την ερ-

* Μερικές από τις σκέψεις που ακολουθούν, εδώ και στην επόμενη ενότητα, έχουν πρωτοεμφανισθεί συνοπτικά σε προηγούμενη εργασία μου (Μοσχονάς, 1990).

γασία τους ή υποαπασχολούνται. Έτσι διαμορφώνεται μια «δυσ-δική οργάνωση του κοινωνικού χώρου» (Στο ίδιο, σελ. 137), που περιλαμβάνει: α) τη σφαίρα της *ετερονομίας* όπου συντελείται προγραμματισμένη και σχεδιασμένη παραγωγή σε πλαίσια εξαρτημένης απασχόλησης (: παραδοσιακή εργατική τάξη)· και β) τη σφαίρα της *αυτονομίας* που τείνει να γίνει κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης και περιλαμβάνει τα άτομα που παράγουν αυτόνομα και ελεύθερα έξω από τους περιορισμούς της αγοράς εργασίας και της εξαρτημένης απασχόλησης (: μη-τάξη των μη-εργατών).

Πέραν από τα όποια ουτοπικά στοιχεία τους, οι απόψεις αυτές θα μπορούσαν να ενταχθούν σε μια κοινωνική δυναμική αναδιάρθρωσης των θέσεων εργασίας και της ίδιας της εργασίας αντίστοιχη μ' εκείνη του περασμένου αιώνα όταν «η εκτατική εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας αντικαταστάθηκε με μια πιο αποτελεσματική μορφή εντατικής εκμετάλλευσης» (Νεγκτ, 1989: 234). Στο πλαίσιο αυτό συντόμευσης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας άρχισε να αλλάζει και η σχέση μεταξύ της φυσικής ημέρας και της εργάσιμης ημέρας: «Η εργάσιμη ημέρα, το οργανωτικό κέντρο αυτής της οικονομίας, ήταν για αιώνες η βάση για τη φυσική ημέρα. Όλα τα χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών δείχνουν ότι στο μέλλον αυτό θα ανατραπεί, ότι η φυσική ημέρα θα γίνει η βάση του κριτηρίου για τον καθορισμό του χαρακτήρα και του μήκους της εργάσιμης ημέρας» (Στο ίδιο, σελ. 234).

Στη βάση αυτή έχει προταθεί η αναθεώρηση της μαρξιστικής θέσης για τις κοινωνικές τάξεις που θεωρεί αυτονόητη τη γενική αντιστοιχία μεταξύ κοινωνικών θέσεων και ατόμων-φορέων αυτών των θέσεων, με την έννοια ότι κάθε άτομο-φορέας κατέχει μια μοναδική ταξική θέση. Αντίθετα, η συντόμευση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού δημιουργεί «ένα πλεόνασμα μη ιδιοποιημένης ενέργειας αντικειμενικά διαθέσιμο, είτε για σχόλη είτε για άλλες οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες, που από την άποψη αυτή είναι δυνατό να μεταφραστούν ως μια δύναμη υπέρβαση της παραδοσιακά εκβιαζόμενης μονοδραστηριότητας» (Τσουκαλάς, 1986: 183). Και αυτό οδηγεί στην «αντικειμενική δυνατότητα πολυσθενών φορέων και εναλλακτικών στρατηγικών» (Στο ίδιο, σελ. 183), δηλαδή φορέων-ατόμων που καταλαμβάνουν περισσότερες από μια ταξικές θέσεις. Με την έννοια αυτή, «η εργατική τάξη έχει πάψει από καιρό να μπορεί να αντιμετωπίζεται ως ένα σύνολο θέσεων, που καταλαμβάνονται από μια, σχετικά έστω, ομοιογενή

ομάδα ατόμων-φορέων», με αποτέλεσμα να μεταφέρεται στο προσκήνιο «το ζήτημα του ορισμού και της εντόπισης του προλεταριάτου» (Στο ίδιο, σελ. 192).

Δηλαδή, στη σκέψη του Τσουκαλά, είναι θέμα για διερεύνηση εάν το προλεταριάτο παραμένει ή όχι το ιστορικό υποκείμενο υπέρβασης του καπιταλισμού. Αντίθετα οι Mouffe/Laclau, που αποδέχονται χωρίς επιφυλάξεις τις θέσεις του Gorz, υποστηρίζουν ότι η ίδια η λογική του κεφαλαίου οδηγεί στον κατακερματισμό της εργασίας, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η συλλογική δράση της εργατικής τάξης και αθέτατο το ενδιαφέρον της για το σοσιαλισμό. Γιατί, σύμφωνα με την αντίληψή τους, δεν υπάρχουν *αντικειμενικά συμφέροντα* της εργατικής τάξης που θα μπορούσαν να οριστούν στο οικονομικό επίπεδο (: παραγωγικές σχέσεις), με αποτέλεσμα να αναιρείται η ύπαρξη ιστορικού υποκειμένου ταυτισμένου με την εργατική τάξη. Έτσι δεν είναι δυνατό να ισχύει η κεντρικότητα της εργατικής τάξης στους κοινωνικούς αγώνες και κυρίως στις ιστορικές εξελίξεις στον καπιταλισμό (Mouffe, 1983, και Laclau/Mouffe, 1985).

Αυτές οι σκέψεις διαμορφώθηκαν ως αποτέλεσμα αλλαγών στην παραγωγική δομή των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών από τις αρχές κυρίως της δεκαετίας του 1970. Οι αλλαγές αυτές στηρίχθηκαν στην αυτοματοποίηση της παραγωγής και αποκρυσταλλώθηκαν στο λεγόμενο μετα-φορδικό πρότυπο συσσώρευσης το οποίο έχει για κύριο χαρακτηριστικό την ευέλικτη εξειδίκευση: δηλαδή την αποκεντρωμένη/ευέλικτη παραγωγή, και τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης πολλαπλής ειδίκευσης (Macdonald, 1991· Μοσχονάς, 1990).

Έτσι σ' αυτές τις αποκαλούμενες μεταβιομηχανικές ή μεταμοντέρνες κοινωνίες θεωρήθηκε ότι η σημασία της εργασίας τείνει να μειώνεται υπέρ του καταναλωτισμού, και ότι οι ταξικοί αγώνες και τα μαζικά εργατικά συνδικάτα τείνουν να χάνουν έδαφος υπέρ των νέων κοινωνικών κινημάτων και του πλουραλισμού των κοινωνικών αγώνων. Γενικότερα, η λεγόμενη μεταμοντέρνα κοινωνική θεωρία εμφανίζεται αντίθετη στα ολιστικά σχήματα ερμηνείας, απορρίπτει την εμπειρική αναφορά και την αξία της εμπειρικής παρατήρησης, ενώ δέχεται την «αποκέντρωση» του υποκειμένου, με την έννοια μάλιστα ότι δεν υπάρχει ατομικό ή συλλογικό υποκείμενο αλλά κοινωνικές πρακτικές αποσυνδεδεμένες από τα άτομα που τις δημιουργούν (Bromley 1991· Μουζέλης, 1991· Κρεμμυδάς, 1992).

Σ' αυτά όμως υπάρχει αντίλογος.

III

Ο αντίλογος προέρχεται από τους θεωρητικούς εκείνους που δέχονται την ταξική ανάλυση ως μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών. Συγκεκριμένα, όπως έχει υποστηριχθεί, οι αλλαγές που συντελούνται στη διαδικασία της εργασίας, στα πλαίσια της ανάπτυξης του καπιταλισμού και των τεχνολογικών εξελίξεων, δεν μπορούν από μόνες τους να αλλάξουν το περιεχόμενο των παραγωγικών σχέσεων. Γιατί, η ανάπτυξη κατ' αρχήν των παραγωγικών δυνάμεων είναι όχι «ουδέτερη» κοινωνικά διαδικασία αλλά αποτέλεσμα των σχέσεων εκμετάλλευσης στην παραγωγή και των επιταγών της συσσώρευσης κεφαλαίου. Η εκμετάλλευση, με την έννοια της ιδιοποίησης μέρους του προϊόντος της εργασίας άλλων, είναι ενσωματωμένη στην κοινωνική δομή και αποτελεί τη βάση διαμόρφωσης αντικειμενικών συμφερόντων. Γι' αυτό κρίνεται αβάσιμη η θέση αναλυτών (όπως οι Laclau/Mouffe) ότι η εργατική τάξη δεν έχει αντικειμενικά συμφέροντα. Οι αναλυτές αυτοί φαίνεται να παραβλέπουν τη διάκριση που υπάρχει μεταξύ *συμφερόντων* (: στρατηγικοί στόχοι) και *επιδιώξεων* (: δυνατότητες της συγκυρίας), και αδυνατούν να θέσουν το απλό αλλά καιρίο ερώτημα, στο οποίο μόνο αρνητική απάντηση μπορεί να δοθεί: εάν δηλαδή οι εργαζόμενοι θέλουν πράγματι να είναι οι ίδιοι αντικείμενο εκμετάλλευσης. Εάν τώρα συνειδητοποιούν ή όχι οι εργαζόμενοι τη θέση τους στην παραγωγή και την εκμετάλλευση που απορρέει απ' αυτήν, είναι ένα θέμα που σχετίζεται όχι μόνο με την αντικειμενική κατάσταση της εργατικής τάξης (: κατακερματισμός και εσωτερικές αντιθέσεις) αλλά και με τη δυνατότητα της αστικής τάξης να θέτει φραγμούς στην έγερση της προλεταριακής συνείδησης (Meiksins και Wood, 1985 και 1986· Geras, 1987· Mouzelis, 1988· Wilde, 1990· Miliband, 1991).

Γιατί η εργατική τάξη αποτελεί το ζωογόνο τμήμα του κεφαλαίου, δηλαδή το τμήμα εκείνο που θέτει σε κίνηση τη διαδικασία η οποία αποφέρει στο συνολικό κεφάλαιο μια αύξηση, την υπεραξία. Με την έννοια αυτή η εργατική τάξη είναι πάνω απ' όλα «πρώτη ύλη» για εκμετάλλευση. Και παρ' όλο που η τεχνολογική εξέλιξη και η ανάπτυξη του καπιταλισμού τείνει όχι μόνο να αναβαθμίζει (: ειδικεύση) και να υποβαθμίζει (: αποειδικεύση) την εργατική δύναμη και την εργασία, αλλά και να υποκαθιστά τη ζωντανή εργασία σε σταθερό κεφάλαιο, δημιουργώντας έτσι πλεόνασμα εργατικού δυναμικού διαθέσιμο για άλλες δραστηριότητες, η καπιταλιστική εκμετάλλευση τείνει να γενικεύεται: δηλαδή

συντελείται άμεσα στη σχέση κεφαλαίου και εργασίας και έμμεσα στη σχέση κεφαλαίου με το σύνολο των εργαζομένων (Braverman, 1974· Carchedi, 1975· Miliband, 1991).

Αυτό συμβαίνει, όπως υπογραμμίζει ο Miliband (1991), γιατί παρά τις όποιες αλλαγές το περιεχόμενο του καπιταλισμού παραμένει αμετάβλητο με την έννοια ότι διατηρεί τα χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού συστήματος που εμπεριέχει την αντίφαση μεταξύ της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής και της ιδιωτικής ιδιοποίησης του προϊόντος της εργασίας. Έτσι, αντίθετα από ότι αξιώνει η μεταμοντέρνα κοινωνική θεωρία, στο σύστημα ενυπάρχει ακόμη η μήτρα δημιουργίας και αναπαραγωγής των αντικειμενικών προϋποθέσεων συγκρότησης κοινωνικού υποκειμένου με σκοπό την προώθηση ριζοσπαστικών εναλλακτικών λύσεων (Callinicos, 1989· Harvey, 1989· Giddens, 1990). Με την παρατήρηση ότι το ατομικό και κοινωνικό γίνεσθαι είναι αποτέλεσμα όχι μόνο μη συνειδητής (αυθόρμητης) αλλά και συνειδητής πράξης (Μουζέλης, 1991).

IV

Επανερχόμενοι τώρα στα γενικά ερωτήματα που θέσαμε εισαγωγικά θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Πρώτο, η κοινωνική δομή των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών υφίσταται σημαντικές αλλαγές με την έννοια ότι οι νέες τεχνικές παραγωγής (: νέες τεχνολογίες) επιδρούν και προκαλούν αναδιαρθρώσεις στην ευρύτερη εργασιακή διαδικασία, που περιλαμβάνει τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου και τη διαδικασία δόμησης και ελέγχου της εργατικής τάξης. Αυτό που όχι μόνο δεν αλλάζει σε περιεχόμενο αλλά διευρύνεται σε έκταση, είναι η καπιταλιστική εκμετάλλευση και η αλλοτρίωση. Με το πέρασμα από την εκτατική εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας σε πιο αποτελεσματικές μορφές εντατικής εκμετάλλευσης, «ο προσδιορισμός του ανθρώπου με βάση τις μονάδες χρόνου ανήκει ήδη στο παρελθόν. Ο εργάτης δεν είναι πια απλώς υποδοχή βιομηχανικών μονάδων χρόνου, δεν είναι πια μονάχα προσωποποιημένος χρόνος εργασίας». Ωστόσο, για όσο καιρό «οι συνθήκες ζωής κυριαρχούνται από την αλλοτριωμένη εργασία, όλος ο ελεύθερος χρόνος θα επηρεάζεται από τις ρυθμίσεις του χρόνου εργασίας» (Νεγκτ, 1989: 234, Μεσάρος, 1981).

Δεύτερο, στο πλαίσιο των αλλαγών αυτών η συγκρότηση της αλλοτριωμένης εργασίας σε κοινωνικό υποκείμενο είναι αλληλένδετη με τη δράση των αντίστοιχων κοινωνικών (: συνδικάτων)

και πολιτικών (: κομμάτων) οργανώσεων. Η κρίση των παραδοσιακών οργανώσεων του εργατικού κινήματος, για την οποία ομιλεί ο Miliband (1991), αντικατοπτρίζει τόσο την κρίση της παραδοσιακής στρατηγικής (: σοσιαλδημοκρατικής και κομμουνιστικής) όσο και την αλλαγή της ίδιας της κοινωνικής δομής. Και αυτή η αλλαγή αποτυπώνεται όχι μόνο στη σύνθεση της αλλοτριωμένης εργασίας αλλά και στην ανάπτυξη νέων οργανώσεων εκπροσώπησης. Στο πλαίσιο αυτό καθίσταται αναγκαία η συμπόρευση του παραδοσιακού εργατικού κινήματος με τα νέα κοινωνικά κινήματα και η διαμόρφωση μιας στρατηγικής που θα προωθεί την ευρύτερη δυνατή κοινωνική και πολιτική συμμαχία, ως λύση εναλλακτική στην υπάρχουσα εξουσία (Μπυσι-Γκλύκμαν, 1984· Πουλαντζάς, 1991· Wilde, 1990).

Τρίτο, παρόλες τις δυσκολίες της συγκυρίας η προοπτική αυτή είναι δυνατόν να στηριχθεί σε συγκεκριμένους αντικειμενικούς παράγοντες όπως: α) η παρατεταμένη και οξυνόμενη οικονομική κρίση η οποία συντείνει στην όξυνση των κοινωνικών και πολιτικών ανταγωνισμών, β) η διεύρυνση του χάσματος μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών και περιοχών με αποτέλεσμα την όξυνση των περιφερειακών και διεθνών ανταγωνισμών, και γ) η ανάγκη αντιμετώπισης των συνακόλουθων τάσεων αυταρχισμού της πολιτικής εξουσίας, με σκοπό την προστασία και εδραίωση της δημοκρατίας: ο αγώνας έτσι για τη *δημοκρατία* καθίσταται η μεγάλη ευκαιρία για την Αριστερά, στην έκταση που αυτή είναι ικανή και έτοιμη να παλέψει σοβαρά (Magri, 1991).

Βιβλιογραφία

- Braverman Harry, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York, 1974.
- Bromley Simon, «The politics of postmodernism», *Capital & Class*, No 45, Autumn 1991: 129-150.
- Callinicos Alex, *Against Postmodernism*, Polity Press, London, 1989.
- Carchedi G., «Reproduction of social classes at the level of production relations», *Economy and Society*, vol. 4, No 4, November 1975.
- Geras Norman, «Post-Marxism?», *New Left Review*, No 163, May/June 1987: 40-82.
- Giddens Anthony, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, London, 1990.
- Gorz André, *Αντίο Προλεταριάτο*, Εκδόσεις «Νέα Σκέψη», Αθήνα, 1986.
- Harvey David, *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, London, 1989.
- Hindess B., *Politics and Class Analysis*, Basil Blackwell, London, 1987.
- Johnston L., *Marxism, Class Analysis and Socialist Pluralism*, Allen & Unwin, London, 1986.

- Κρεμμυδάς Βασίλης, «Μεταμοντέρνοι φόβοι», *Τα Νέα*, 9 και 27.1.1992.
- Laclau Ernesto & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso New Left Books, London, 1985.
- Macdonald Martha, «Post-Fordism and the Flexibility Debate», *Studies in Political Economy*, No 36, Autumn 1991: 177-201.
- Magri Lucio, «The European Left Between Crisis and Refoundation», *New Left Review*, No 189, Sept./Oct. 1991: 5-18.
- Μαρξ Κ. & Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος (1848)*, Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1988.
- Meiksins Peter & Ellen Meiksins Wood, «Beyond Class? A reply to Chantal Mouffe», *Studies in Political Economy*, No 17, Summer 1985: 141-165.
- Meiksins Wood Ellen, *The Retreat from Class*, Verso New Left Books, London, 1986.
- Μεσάρος Ίσθβαν, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, 1981.
- Μίλιμπαντ Ραλφ, *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα, 1984.
- Miliband Ralph, «State Power and Class Interests», *New Left Review*, No 138, March/April 1985.
- Miliband Ralph, *Divided Societies: Class Struggle in Contemporary Capitalism*, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Mills C. Wright, *The Power Elit*, Oxford University Press, New York, 1956.
- Μοσχονάς Ανδρέας, «Κεφάλαιο και νέες τεχνολογίες: γενικές παρατηρήσεις», στο *Κουλτούρα και Τεχνολογία*, Εκδόσεις Praxis, Αθήνα, 1990: 71-92.
- Μουζέλης Νίκος, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1987.
- Μουζέλης Νίκος, «Marxism of Post-Marxism?», *New Left Review*, No 167, January/February 1988: 107-123.
- Μουζέλης Νίκος, «Το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο στην κοινωνική σκέψη», και «Μεταμοντερνισμός και κοινωνική θεωρία», *Το Βήμα*, 3, 10 και 24/11/1991.
- Mouffe Chantal, «Working – class hegemony and the struggle for socialism», *Studies in Political Economy*, No 12, Fall 1983: 7-26.
- Μπίτσι-Γκλύκμαν Κριστίν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1984.
- Νεγκτ Όσκαρ, «Ουτοπία και εργασία», στο *Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, Εκδόσεις «Κάλβος», Αθήνα, 1989: 232-254.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1984.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1985.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1991.
- Πουλαντζάς Νίκος και Ράλφ Μίλιμπαντ, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1984.
- Przeworski Adam, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

- Resnick S. and R.D. Wolff, «Classes in Marxian Theory», *The Review of Radical Political Economics*, vol. 13, No 4, Winter, 1982.
- Thompson E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin, Harmondsworth, 1963.
- Tourain A., *The Voice and the Eye*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εκδόσεις «Θεμέλιο», Αθήνα, 1986: 145-193.
- Wilde Lawrence, «Class analysis and the politics of new social movements», *Capital & Class*, No 42, Winter 1990: 55-78.
- Wright Erik Olin, *Classes*, Verso New Left Books, London, 1985.

